

https://doi.org/10.31516/2410-5333.060.06¹

УДК 025.171:027.021(477.54-25)

І. Я. Лосієвський

доктор філологічних наук, доцент, Харківська державна академія культури,
м. Харків, Україна

elkija57@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-0036-9655

**ВІДДІЛ ДОКУМЕНТАРНИХ ПАМ'ЯТОК ЯК НАУКОВО-
КУЛЬТУРНИЙ ПРОЄКТ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРІЇ
ТА СУЧАСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ХДНБ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА)**

Висвітлено специфіку підрозділу документарних пам'яток як одного з найважливіших бібліотечних науково-культурних проєктів. Охарактеризовано умови генези, основні етапи формування, особливості функціонування і розвитку такого підрозділу в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка протягом ХХ ст., починаючи із заснування в 1903 р. за ініціативи голови правління Харківської громадської бібліотеки Д. І. Багалія відділу рукописів і автографів, й до 2010-х рр., у сучасному соціокомунікативному середовищі.

Ключові слова: наукова бібліотека, відділ документарних пам'яток, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, колекція, раритети, рідкісні та цінні видання, рукописні книги, архівні документи.

I. Losiyevsky

Doctor of Philological Sciences, Assistant Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine

**DEPARTMENT OF DOCUMENTARY HERITAGE OBJECTS
AS A SCIENTIFIC AND CULTURAL PROJECT
(BASED ON MATERIALS OF HISTORY AND MODERN ACTIVITY
OF KOROLENKO KHARKIV STATE SCIENTIFIC LIBRARY)**

The scientific topicality. Library departments of documentary heritage objects, corresponding stocks and collections of documents which belong to movable heritage objects of national and world culture need special attention from the point of view of the history of their formation, the modern scientific organization and disclosure, that is the relevance of the subject of the present research.

Problem statement. Modern scientific ideas concerning departments of documentary heritage objects at libraries need wide conceptual generalizations at an interdisciplinary level. Such approach offered in our article allows not to be limited only by factual knowledge, chronicle narratives, highly specialized observations and analytics.

The methodology of this study are systemic and historical approaches and a problem analysis.

1 This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

The results. The article elucidates specific character of the subdivision of documentary heritage objects as one of the most important library cultural and scientific projects, describes conditions of genesis, the main stages of formation, peculiarities of functioning and development of such subdivision at Korolenko Kharkiv State Scientific Library, in particular in the modern socio-communicative environment.

The novelty. The article proves that a characteristic feature of the activities of the department of documentary heritage objects at a scientific library is multi-functionality, and in the modern conditions such department combines in its activities functions of research, scientific and educational institutions, information center and production and service center.

The practical significance. Offered and substantiated in the article conceptual view of library department of documentary heritage objects as a modern scientific and cultural project can be the basis for systematic work on improvement of such departments at scientific libraries of Ukraine.

Keywords: *scientific library, department of documentary heritage objects, Korolenko Kharkiv State Scientific Library, collection, rarities, rare and valuable editions, writing heritage books, archival heritage documents.*

Актуальність теми дослідження. Структурні підрозділи документарних пам'яток, відповідні бібліотечні фонди і колекції документів, що належать до рухомих пам'яток національної та світової культури, потребують особливої уваги з точки зору історії їх формування, сучасної наукової організації, збереження та розкриття, у чому і полягає актуальність теми цього дослідження.

Постановка проблеми. Можна констатувати, що сучасним науковим уявленням щодо підрозділів документарних пам'яток у бібліотеках бракує широких концептуальних узагальнень на міждисциплінарному рівні. Такий підхід, запропонований у нашій статті, дозволяє не обмежуватися лише фактологією, хронікальними наративами. Особливо перспективною видається спроба синтезу бібліотекознавчого, книгознавчого, пам'яткознавчого і культурознавчого підходів для дослідження причин та історії виникнення, функціонування й подальших трансформацій цих бібліотечних структур.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У бібліотекознавчих розвідках, загальних нарисах і спеціальних статтях висвітлено та проаналізовано основні факти з історії виникнення й діяльності підрозділів документарних пам'яток — відділів та секторів рукописів, стародруків, інших рідкісних і цінних видань, музеїв книги в складі бібліотек, зокрема в Україні (Ковальчук, 2004, с. 157–189; Лосієвський, 2008; Дубровіна, Онищенко, 2009, с. 477–483). Розпочато дослідження окремих періодів діяльності Харківської державної бібліотеки ім. В. Г. Короленка з формування, збереження та розкриття раритетних колекцій (Рябцева, 2006; Грабарчук, 2011; Лосієвський, Шоломова, Грабарчук, 2012).

Мета статті – розкрити особливості відділу документарних пам'яток як бібліотечного науково-культурного проєкту на прикладі створення, функціонування і тенденцій розвитку такого підрозділу в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Г. Короленка протягом ХХ і на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування колекцій та спеціалізованих фондів документарних пам'яток (далі ФДП) – рідкісних і цінних видань, рукописних книг, архівних документів та пам'яток інших видів і груп, що мають документарну основу або складову, закономірно приводить до створення відповідних секторів, відділів (одного або навіть кількох, як у НБУВ) та музеїв, визначає важливі етапи в історії кожної великої бібліотеки. Зрозуміло, що це є результатом активізації науково-пошукової роботи її співробітників, свідченням наявності, зміцнення та розвитку наукового, історико-культурного напрямку в її діяльності, існування фахівців, які спроможні ставити й реалізовувати подібні завдання, що розробляються і формулюються системно, концептуально як важливий науково-культурний проєкт, складова перспективної програми розвитку бібліотеки. Зауважимо: у нашій статті використовуються вже поширені в науковому обсязі терміни *документарний* у значенні «є документом, функціонує як документ» (замість традиційного полісемічного терміну *документальний*) і термін *документний* у значенні «складається з документів» (наприклад, документний фонд, колекційний документний комплекс тощо).

Такий проєкт не передбачає обмежень у часі, поступово вдосконалюється, за необхідності корегується, з урахуванням особливостей соціокомунікативного середовища, новацій і інновацій в інформаційній та бібліотечній справі, адже його реалізація продовжується протягом усього подальшого існування і функціонування наукової бібліотеки. Йдеться про заходи, які належать до таких, що формують імідж бібліотеки як науково-просвітницької установи, і, слід нагадати, навіть у найкоротших відомостях про наукові бібліотеки в енциклопедіях та довідниках, друкованих і електронних, завжди наявні відомості про документарні пам'ятки та пам'яткові колекції в їх фондах. Ці заходи, спрямовані на збереження національної та світової культурної спадщини, зокрема за програмою ЮНЕСКО «Пам'ять світу», не лише індивідуальні, відомчі поточні і перспективні плани, але й інтегративні, міжвідомчі та міжгалузеві, національні й міжнародні проєкти сучасних бібліотек, архівів і музеїв.

Щодо ХДНБ ім. В. Г. Короленка, заснованої в 1886 р. як Харківська громадська бібліотека (далі, відповідно, ХДНБК та ХГБ), є чимало фактів, які свідчать: вже з перших років свого існування це була про-

світницька установа і, водночас, наукова інституція, і саме науковці, провідні українські вчені кінця XIX ст., стали не лише фундаторами бібліотеки, але й першими її працівниками, фондоутворювачами, адміністраторами, за ініціативи яких десятиліттями створювались підрозділи та колекції ХГБ.

Рідкісні видання надходили до фондів бібліотеки вже в перші роки її діяльності і відображені в друкованих каталогах її фондів зібрань 1886–1891 рр. (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, 2011, с. 99–100). 1893 р. фонд ХГБ збагатився одним з найцінніших слобожанських приватних зібрань пам'яток друку та писемності XVIII–XIX ст. – колекцією письменника та краєзнавця Г. П. Данилевського.

За перше десятиріччя надійшло близько 40 тис. друків з інших приватних бібліотек (більше половини загальної кількості надходжень), і співробітники ХГБ виявили серед них чимало цінних видань, унікальних бібліографічних зразків (Хавкина, 1903). Збереглися також відомості про спонсорське фінансування заходів з реставрації книжкових раритетів.

20 квітня (3 травня) 1903 р. голова правління ХГБ професор Д. І. Багалій виступив на зборах членів бібліотеки з доповіддю «Про створення відділу рукописів і автографів», розпочавши її такими словами: «Харківська громадська бібліотека, яка має більш ніж 90000 томів книжок та журналів, що переважно належать до наукових відділів, є поважним науковим фондосховищем і спроможна йти вперед та вдосконалюватися шляхом, указаним їй іншими подібними установами. Вона, постійно орієнтуючись на загальноосвітні завдання, може одночасно розширювати і збагачувати свої наукові відділи, вдосконалювати їх, диференціювати і формувати нові» (Отчёт Харьковской общественной библиотеки, 1903, с. XIX).

Отже, цілком очевидно, що ХГБ формувалася не лише як загальноосвітня, просвітницька, але й як наукова установа, серед важливих завдань якої було створення та описування книжкових колекцій, зібрань особливо цінних рукописів, з урахуванням досвіду провідних вітчизняних і зарубіжних бібліотек. Зокрема, у доповіді згадуються Імператорська публічна бібліотека в Санкт-Петербурзі, університетська бібліотека у Вільно (Вільнюсі), бібліотеки Харківського університету і діюче при ньому Історико-філологічне товариство.

Д. І. Багалій запропонував поширити інформацію про новий відділ ХГБ і про те, що бібліотека приймає на зберігання «листи, мемуари, записки, автографи, невидані твори і т.п., які мають історико-літературний інтерес», «приватні папери місцевих видатних діячів» (Отчёт

Харьковской общественной библиотеки, 1903, прил. V, с. XXXVII) і взагалі приватні колекції пам'яток писемності. Серед окреслених ученим завдань, спрямованих на формування рукописного фонду бібліотеки, — налагодження контактів і ведення перемовин з власниками таких зібрань, звернення до видатних вітчизняних та зарубіжних діячів науки й культури з проханням надіслати свої рукописи-автографи, складання окремого каталогу пам'яток. Формування колекцій відділу планувалось переважно за допомогою пожертвувань. Однак в окремих випадках не виключалася і купівля документів, зважаючи на їх особливе історико-культурне значення. Завдяки цьому зібрання ХГБ матиме «ще більшу наукову цінність», підвищиться «і наукове, і загальноосвітнє значення усієї бібліотеки» (там само).

Таким чином, Дмитра Івановича Багалія (1857–1932), одного з найвидатніших українських істориків, який одночасно зі своїми університетськими та громадськими обов'язками очолював в 1894–1906 рр. правління ХГБ, можна вважати засновником відділу документарних раритетів бібліотеки, репрезентованого ним як науково-культурний проєкт — перспективна програма її діяльності за напрямом колекціонування рукописних пам'яток.

Відділ рукописів і автографів розпочав свою діяльність, і головними його працівниками у перші десятиріччя ХХ ст. були відомі українські вчені: літературознавець Арсеній Петрович Кадлубовський (1867–1921), історики Володимир Іванович Савва (1865–1920) та Василь Юхимович Данилевич (1872–1936), які описували рукописні пам'ятки і одночасно завідували архівом ХГБ. Характерно, що А. П. Кадлубовський та В. І. Савва також укладали щорічні переліки особливо цінних та рідкісних книг — нових надходжень до фондів бібліотеки.

Уже в доповіді Д. І. Багалія 1903 р. є згадка і про стародруки, однак до початку 1930-х рр. у ХДНБК не існувало спеціалізованого підрозділу з формування колекцій стародруків, інших рідкісних та цінних видань. Водночас робота за цим напрямом на рубежі ХІХ–ХХ ст. в бібліотеці, як бачимо, проводилась, хоча й не набула послідовної спеціалізації.

Правління ХГБ регулярно зверталося в пресі та листах до відомих авторів з проханням надіслати свої книги. Численні науковці і літератори з усіх кінців Російської імперії відгукнулися на це прохання, і колекція книжок з авторськими дарчими написами бібліотеці швидко зростала, а початок їй було покладено такими славнозвісними авторами, як класик української літератури І. С. Нечуй-Левицький, педагог Х. Д. Алчевська, історики Д. І. Багалій, В. П. Бузескул та І. В. Луцицький, фізико-хімік М. М. Бекетов, фізіолог В. Я. Данилевський, лінгвіст Б. М. Ляпунов, філолог О. О. Потебня, мистецтвознавець Є. К. Редін,

фольклорист, етнограф і літературознавець М. Ф. Сумцов, бібліотекознавиця Л. Б. Хавкіна.

Друковані річні звіти ХГБ 1900-х–1910-х рр. зафіксували заходи з формування раритетних зібрань — пам'яток друку і писемності; з обліку, наукового опису й каталогізування, організації зберігання та використання найбільш цінних колекцій. Були прийняті рішення щодо складання «особливого списку» надзвичайно цінних друків, виділення окремого місця для користування ними і встановлено «спеціальний нагляд за рідкісними та особливо цінними книгами» (Отчёт Харьковской общественной библиотеки, 1908, с. 79, 86). Згодом зазначалося, що формування «відділу бібліографічних раритетів» — колекції та відповідного розділу в каталозі ХГБ — здійснюється «систематично й без спеціальних постанов правління» (Отчёт Харьковской общественной библиотеки, 1909, с. 8).

1909 р. в бібліотеці вже повною мірою діяв режим спеціального комплексного зберігання пам'яток друку, створювався відповідний окремий «каталог» (Отчёт Харьковской общественной библиотеки, 1910, с. 62).

Пам'яткові колекційні комплекси, що формувалися протягом майже двох десятиріч, на жаль, було повернено до загальних фондів бібліотеки на початку 1920-х рр. Пошук й атрибуцію документарних — друкованих та рукописних — пам'яток у фондах ХДНБК і поза її межами, роботу з формування та спеціалізації зберігання відповідних колекцій поновлено в 1930-ті рр. за ініціативи Маргарити Орестівни Габель (1893–1981), відомої української літературознавиці, бібліотекознавиці та книгознавиці, кандидати філологічних наук, доньки одного з провідних співробітників Харківської громадської бібліотеки О. М. Габеля.

Фактично це були відновлення, подальша розробка і реалізація багалиївського науково-культурного проєкту. У січні 1934 р. М. О. Габель очолила книгознавчу групу відділу зберігання фондів, і вже в 1934–1936 рр. пошукова робота цієї групи супроводжувалася науковим описом виявлених пам'яток. Визначилися три основні напрями діяльності книгознавчої групи: історичний (виявлення у фондосховищі, опис і каталогізація стародруків, «історико-революційних» видань, книг з автографами видатних діячів науки та культури); мистецтвознавчий (опис поліграфічних шедеврів, ілюстрованих й інших художньо оформлених рідкісних та цінних видань); краєзнавчий (формування колекції харківського друку). Для новоствореного фонду пам'яток виділено територію у фондосховищі, огорожену ґратами. У 1934 р. у звіті бібліотеки вперше з'являється підрозділ «Робота з книжковими цінностями».

В експертній та фондовій роботі книгознавцями ХДНБК урахувався досвід колег з провідних наукових бібліотек України та СРСР.

Постійними науковими консультантами протягом багатьох років були видатні українські вчені — літературознавець академік О. І. Білецький та книгознавець і літературознавець І. Я. Каганов.

1936 р. книгознавчу групу переведено до науково-методичного відділу ХДНБК, продовжувалося історико-книгознавче вивчення складу сформованих колекцій, уперше за радянські часи розпочалися пошук у фондах бібліотеки та поза її межами й науковий опис рукописних пам'яток, виконання довідок з історії книжкової культури різних епох, підготовка експозицій з колекцій рідкісних та цінних видань, проведення книгознавчих «лекцій-виставок», екскурсій до фондосховища. Безпосередньо М. О. Габель розроблялись теоретико-книгознавчі питання — критеріїв книжкової рідкості та цінності, класифікації пам'яток друку тощо.

У 1930-ті рр. за ініціативи співробітників книгознавчої групи було придбано колекцію інкунабул і палеотипів, чотири примірники острозької Біблії Івана Федорова 1580–1581 рр., сотні стародруків — східнослов'янських кирилических книг та іноземних видань XVI–XVIII ст., рідкісні видання та поліграфічні шедеври XIX–XX ст., цінні рукописні пам'ятки. З основних фондів до спеціалізованого пам'яткового фонду надійшло зібрання стародруків Харківського єпархіального музею; з Державного книжкового фонду СРСР — рідкісні та цінні книги з палацових бібліотек членів імператорського маєтку Романових, з інших приватних колекцій, «націоналізованих» у перші роки радянської влади. Майже повністю до новоствореного фонду ХДНБК увійшло книжкове зібрання стародруків та рідкісних видань Харківського музею українського мистецтва, розформованого більшовицькою владою на початку 1930-х як «осередок українського буржуазного націоналізму».

До складу книгознавчої групи входило лише 3–4 співробітники, однак ними було виконано великий обсяг як фондової, так і науково-бібліографічної роботи. Висококваліфіковані фахівці В. П. Ткаленко і С. М. Ставровський сформули корпус наукових описів вітчизняних та іноземних стародруків, інших пам'яток друку та писемності, заклали основи системи каталогів (алфавітного, систематичного й хронологічного) і картотек майбутнього відділу.

Характерним є живане у звіті ХДНБК 1938 р. найменування фонду документарних пам'яток — «музейний фонд». Це свідчить про те, що в цьому науково-культурному проєкті з'явився новий — музейний вимір. Розробка і реалізація такого проєкту і у XX, і на початку XXI ст. здійснюються на основі синтетичного осмислення положень і методичних настанов документознавства, книгознавства, бібліотекознавства, музеєзнавства, пам'яткознавства.

1940 р. книгознавчу групу науково-методичного відділу ХДНБК реорганізовано в самостійний підрозділ бібліотеки — відділ стародруків та рідкісних видань (протягом наступних десятиліть назва цього підрозділу неодноразово змінювалася: відділ стародруків та музейної книги, відділ стародруків, рідкісних та цінних видань, відділ рідкісних видань і рукописів; сучасна назва — НДВ документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів). До штату відділу увійшло три наукових співробітники та старший бібліотекар, завідувачем призначено М. О. Габель. Головне наукове завдання нового підрозділу сформульовано в плані роботи відділу на 1940 р. таким чином: «вивчення фондів ДНБК стосовно їх цінності — історичної, художньої, книгознавчої» (архів бібліотеки). Розроблено й управлінську та технологічну документацію, починаючи з положення про відділ і завершуючи деталізованими інструкціями, серед останніх — інструкції з опису кирилических стародруків, з опису стародруків латиною, з опису та каталогізації рукописних книг і архівних документів, з опису портретів та ілюстрацій у стародруках. Розроблялись також перспективні плани роботи відділу, зокрема з підготовки постійних книгознавчих експозицій, підготовки видань і публікацій за матеріалами сформованих колекцій, що наближало цей бібліотечний підрозділ до наукової інституції музейного типу. Не випадково в розробленому архітектором О. М. Бекетовим проєкті розширення ХДНБК 1939 р. є «Музей старовинної книги» (на жаль, його не реалізовано).

У 1941 р. пам'ятковий фонд бібліотеки не евакуйовано, однак у період німецько-фашистської окупації Харкова працівникам, які залишилися в окупованому місті, вдалось зберегти найцінніші реліквії — вітчизняні та іноземні першодруки, основну частину колекцій стародруків, прижиттєві видання творів видатних письменників і вчених, книги з унікальних особистих зібрань (Лосієвський, 1997).

У 1946–1949 рр. під керівництвом М. О. Габель повністю реконструйовано й упорядковано спеціалізований фонд рідкісних видань і рукописів, співробітники продовжили роботу з формування й історико-книгознавчого вивчення складу колекцій. Однак у серпні 1949 р., під час організованої сталінськими ідеологами «боротьби з безрідними космополітами» М. О. Габель, полька за походженням та ще й донька «австрійського підданого», вимушена була залишити роботу в ХДНБК «за власним бажанням»; подальша її наукова і педагогічна діяльність пов'язана з Харківським бібліотечним інститутом (нині Харківська державна академія культури).

У 1949–1981 р. відділом керував відомий український бібліограф, книгознавець та популяризатор книги Олексій Іванович Черкашин (1914–1981). Активізувалася робота з обслуговування читачів; поряд

із бібліографічною роботою та історико-книгознавчими розвідками, на меті яких було наукове розкриття колекцій та вдосконалення довідково-бібліографічного апарату відділу, регулярними стали різноманітні заходи з популяризації бібліотечних скарбів ХДНБК: книжкові експозиції, лекції, екскурсії, радіопрोगрами, а пізніше і телепрограми, зокрема цикл телепрограм 1970-х рр. «Тайна однієї скарбниці» з демонстрацією унікальних книжкових пам'яток з колекцій бібліотеки.

Неабиякої шкоди завдав тоталітаризм, який деформував справжні наукові уявлення про духовні, історико-культурні цінності. Але й за радянських часів працівникам цього відділу вдалося значною мірою зберегти багаливські традиції, зосередивши в спеціалізованому фонді пам'ятки національного та світового значення, безсумнівні бібліотечні раритети.

У 1950–1970-х рр. до фондів ХДНБК надійшли сотні стародруків, рідкісних та цінних видань. Українські першодруки — примірники видань Івана Федорова, а також більше сотні кириличних стародруків вдалося придбати з дублетного фонду Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (тепер Російська державна бібліотека, РФ). Кириличні рукописні книги XIV–XVIII ст., стародруки, рідкісні та цінні видання XIX–XX ст. надійшли з відомчих бібліотек, приватних зібрань. Чимало раритетів придбано в букіністичних крамницях Харкова, Києва, Москви та інших міст СРСР. Крім того, відновлено закладену академіком Д. І. Багалієм традицію регулярного звернення бібліотеки до відомих авторів — письменників і вчених — з проханням надсилати свої творчі рукописи. Колекціонувалися також примірники видань з автографами авторів — письменників, художників, композиторів, діячів науки і техніки.

Набула подальшого розвитку система управління зібраннями — каталоги і картотеки відділу. З 1960-х рр. ХДНБК бере участь у підготовці зведених друкованих каталогів східнослов'янської рукописної книги, українських стародруків, окремих груп рідкісних та цінних видань XIX — початку XX ст.; до наукового обігу введено дані про тисячі книжкових пам'яток з фондів бібліотеки.

У 1980-ті рр. формується новий колектив відділу. Співробітники, продовжуючи і розвиваючи традиції своїх попередників, здійснили значний обсяг робіт з організації та розширення колекцій у складі ФДП бібліотеки. Розширено майже всі сформовані в попередній період колекції книжкових пам'яток, створено десятки нових колекцій та близько 70 особових архівних фондів діячів науки та культури, а також декілька архівних фондів установ, наукових, творчих і громадських організацій, зокрема Меморіальний фонд ХДНБК та фонд Харківського клубу аматорів книги 1960-х — 1980-х рр.

Завдяки активізації контактів з власниками колекцій та окремих пам'яток писемності й друку — фізичними особами, установами, організаціями — фонди ХДНБК збагатилися такими раритетами, як нюрнберзька Біблія 1475 р., «Хроніка» Себастьяна Франка (Аугсбург, 1530), заблудівське Євангеліє 1569 р., надруковане Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем; Псалтир та Новий Завіт (Острог, друк Івана Федорова, 1580). Надійшли колекція книг з автографами українських літераторів ХХ ст. з бібліотеки письменника П. М. Біби (від Державного архіву літератури і мистецтва України, м. Київ), харківські приватні зібрання — стародруків та рідкісних видань В. Л. Юхта; книжкової графіки Є. Є. Стефановського, зокрема майже 21 тис. екслібрисів роботи українських та зарубіжних художників; колекції О. Л. Сарани — мініатюрних видань, книг з автографами та альбомних автографів видатних діячів української та світової культури; колекція поштових листівок кінця ХІХ — початку ХХ ст. П. І. Романова та ін.

Античні артефакти як колекційний матеріал майже відсутні у фондах бібліотек України, однак серед них чимало документарних пам'яток або таких, що мають документарну складову. У ХДНБК зберігається унікальна колекція давньогрецьких керамічних клейм, подарована професором О. В. Горілим (Харків), що містить текстові та фігурні тиснення на фрагментах амфор і черепиці ІV–ІІ ст. до н. е., більше 1,4 тис. предметів (Пам'ятки античної культури, 2015).

Ще на початку 1980-х відділом розпочато програму робіт з виявлення «внутрішніх ресурсів» фондосховища: за результатами фронтального обстеження палітурок стародруків виявлено та зареєстровано фрагменти особливо рідкісних видань — первістків європейського друку 1479–1483 рр., палеотипів тощо. Чимало невідомих примірників слов'янських стародруків виявлено під час дослідження конволютів.

Справжню деідеологізацію роботи з формування колекцій документарних пам'яток розпочато в ХДНБК та інших бібліотеках України в 1990-ті рр., у добу незалежної України. Повністю відновлено закладені в багаліївському науково-культурному проєкті початку ХХ ст. пропорції, що відповідають національній та загальнолюдській системі культурних цінностей. Основою нової редакції профілю комплектування пам'яркового фонду стали положення про цінності сучасної цивілізації, про культурні пріоритети України як суверенної держави.

Нині у фонді зберігається більше 82 тис. пам'яток друку та писемності, документарних пам'яток інших видів і груп. Подальшого розвитку набула система обліково-охоронних заходів, спрямованих на збереження оригіналів пам'яток і даних про них, суттєво поліпшено умови зберігання та використання документів фонду. У 2000-ті рр. розпочала діяти дублююча система автоматизованого обліку документів ФДП,

створено страховий фонд унікальних та особливо цінних пам'яток на мікроскопіях. Серед невирішених проблем, мабуть, найгостріша — організація в ХДНБК циклу процесів реставрації та консервації рідкісних і цінних документів на сучасному технологічному рівні.

Такий напрям роботи, як управління зібраннями, частково вже автоматизовано. На сайті ХДНБК репрезентовано електронні версії описів особових фондів діячів науки і культури та повнотекстові копії пам'яток-унікумів. Здійснюється комплекс заходів з розкриття історико-культурного значення колекцій шляхом організації експозицій, надання інформації для ЗМІ, підготовки та проведення книгознавчих читань, лекцій, екскурсій (зокрема як платні послуги) тощо. Більшість експозицій у відділі стали комплексними, з використанням, окрім видань, не книжкових експонатів та інших матеріалів, зокрема віртуальних. Одним із закономірних результатів розвитку та вдосконалення експозиційної роботи відділу стало відкриття музейної (постійної) експозиції з історії писемності та друку, історії та складу колекцій ХДНБК.

Серед основних користувачів фонду пам'яток — учені-історики, архівознавці, бібліотекознавці, книгознавці, культурологи, філологи, мистецтвознавці, музеєзнавці, краєзнавці, педагоги, митці, журналісти.

Нині в структурі відділу два сектори — сектор наукової роботи з колекціями документарних пам'яток та сектор зберігання і використання колекцій рідкісних видань і рукописів. Слід зауважити, що така структура відділу відповідає основній тенденції його розвитку в останні десятиріччя — активізації науково-дослідної роботи з історії та складу колекцій. Провідним напрямом наукових досліджень відділу впродовж останніх десятиліть є вивчення та розкриття колекцій пам'яток друку і писемності, що зберігаються в ХДНБК (Грбарчук, 2011). Зазначимо, що посилення науково-дослідної складової є характерним для сучасної діяльності підрозділів рідкісних видань і рукописів у наукових бібліотеках України (Дубровіна, Онищенко, 2009). Результати самостійно здійснених наукових розвідок — основа бібліотечно-інформаційної роботи таких відділів і секторів за усіма напрямками, зокрема з удосконалення довідково-бібліографічного апарату.

З 1990-х рр. у відділі проводиться експертиза пам'яток писемності й друку на замовлення наукових інституцій, державних служб та установ, а також приватних осіб (як платна послуга); з 2000-х рр. здійснюється й державна експертиза культурних цінностей — рукописних книг та друків, зокрема як платна послуга для приватних осіб (ХДНБК — серед установ, які, згідно з чинним законодавством, уповноважені проводити ці експертні заходи).

Співробітники відділу брали участь у багатьох наукових та науково-практичних конференціях і семінарах — регіональних, респуб-

ліканських і міжнародних, зокрема в Литві, Польщі, РФ. Результати книгознавчих та документознавчих розвідок стали основою численних наукових публікацій і підготовлених автором цієї статті науково-бібліографічних видань, як от «Вітчизняні першодруки у харківських колекціях» (Харків, 1987), «Автографи діячів науки і культури на книгах із фондів ХДНБ ім. В. Г. Короленка» (Харків, 2008), «Автографи митців у фондах ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Колекція О. Л. Сарани» (Харків, 2011). Надруковано серію історико-книгознавчих монографій співробітниці відділу С. Б. Шоломової, присвячених першим надходженням до Харківської громадської бібліотеки, колекції періодичних видань XVIII ст., питанням атрибуції анонімних видань, історії та складу колекції Короленкіана (Харків, 2006–2010). У 2006 р. вийшов підготовлений відділом «Короленківський збірник», що містить наукові статті та матеріали, зокрема публікації архівних документів з фондів ХДНБК – невідомих листів В. Г. Короленка до літераторів-початківців, фотодокументів.

У 2000–2010-ті рр. відділ поступово розширює свою діяльність як науково-методичний центр з питань формування, збереження та використання раритетних зібрань. Регулярними стали семінари для співробітників відповідних підрозділів бібліотек України. На базі ХДНБК двічі проходили всеукраїнські курси підвищення кваліфікації з питань роботи з документарними пам'ятками. Співробітники відділу щорічно проводять практичні заняття з вивчення і описування документарних пам'яток різних видів та груп зі студентами й магістрами Харківської державної академії культури.

Особливостями сучасного етапу діяльності з формування, збереження та розкриття колекцій ФДП є базування її на реформованій та розширеній законодавчій базі, регламентування роботи за всіма напрямками, ефективне використання нових технологій як у науковій, так і в бібліотечно-інформаційній сферах. Здійснюються нестандартні, але обґрунтовані, насправді креативні заходи, спрямовані на розширення і своєрідну модернізацію фонду й роботи з ним, поряд із тими традиційними формами роботи з пам'ятками, які можна вважати класикою бібліотечної теорії і практики (Лосиевский, 2020).

В останні десятиріччя темпи і обсяги роботи з розширення архівних зібрань у ХДНБК помітно зросли (насамперед, завдяки створенню нових особових фондів), і в перспективі є доцільним закріпити цей досить специфічний, уже повною мірою спеціалізований напрям роботи за самостійним підрозділом ХДНБК, за прикладом НБУВ та Львівської ННБ ім. В. Стефаника.

Пріоритетними напрямками роботи та завданнями НДВ документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів ХДНБК на сучасному етапі є:

- наукові дослідження з історії книги; з теоретико-методологічних та науково-практичних питань формування, збереження й розкриття бібліотечних, архівних і музейних колекцій документарних пам'яток; введення результатів цих досліджень до наукового обігу, впровадження отриманих результатів у бібліотечну практику;
- державна експертиза цінності документів — рукописних книг та друків; наукова (без статусу державної) експертиза цінності документарних пам'яток і пам'яткових комплексів;
- наукові дослідження з метою розкриття історико-культурного значення колекцій та окремих документів ФДП; введення результатів цих досліджень до наукового обігу, впровадження отриманих результатів у бібліотечну практику;
- підготовка наукової інформації про пам'ятки писемності та друку в складі ФДП, які підлягають долученню до Державного реєстру національного культурного надбання;
- системні заходи з наукового формування ФДП загалом; створення, розширення та впорядкування окремих його частин — колекцій рукописних книг, рідкісних та цінних друків, колекцій архівних матеріалів, особових архівних фондів тощо;
- забезпечення функціонування та вдосконалення системи зберігання ФДП, оптимізація загальних і спеціалізованих режимів зберігання колекцій та архівних фондів у складі ФДП, удосконалення відповідних превентивних заходів;
- відбір унікальних та особливо цінних документів ФДП для оцифрування, забезпечення повноти електронних копій пам'яток, формування і розширення відповідного електронного фонду (у координації з відділом автоматизації бібліотечних процесів ХДНБК);
- забезпечення оптимальних умов використання документів ФДП у наукових і науково-практичних цілях шляхом здійснення бібліотечно-інформаційної роботи в основних її видах і формах, зокрема виконання довідок для читачів-науковців, підготовка тематичних експозицій документарних пам'яток, проведення екскурсій (частина цих заходів нині здійснюються у віртуальному вимірі);
- система заходів з організації доступу до інформаційних ресурсів ФДП через Інтернет;
- діяльність відділу як республіканського і регіонального науково-методичного центру з питань формування, забезпечення збереження та розкриття колекцій документарних пам'яток; організація

роботи секції «Експертиза цінності документарних пам'яток» при Харківському обласному відділенні Української бібліотечної асоціації.

Робота в таких бібліотечних підрозділах, як сектори, відділи, музеї рідкісних видань і рукописів, потребує високої кваліфікації, володіння спеціальними знаннями в царині книгознавства, архівознавства, документознавства, пам'яткознавства, культурології, мистецтвознавства і загалом гуманітарними знаннями найширшого спектра, а також знаннями з історії технологій у книжково-рукописній та видавничій справі.

Висновки. На прикладі ХДНБК доведено, що характерною ознакою діяльності підрозділу документарних пам'яток у науковій бібліотеці є багатofункціональність, і в сучасних умовах такий підрозділ поєднує у своїй діяльності функції науково-дослідної й науково-просвітницької інституції, інформаційного і виробничо-сервісного центру, з чим пов'язані не лише переваги і здобутки, але й труднощі в роботі — організаційні, кадрові. Тим більше, що статус наукового співробітника в бібліотеках, підпорядкованих Міністерству культури і інформаційної політики України, досі чітко не визначено на державному рівні. Отже, є майбутнє і, головне, є необхідність подальшої оптимізації підрозділу документарних пам'яток ХДНБК як модерного науково-культурного проекту. Чимало проблем тепер вирішує автоматизація бібліотечних процесів, але наявність у бібліотеці ініціативних наукових працівників найвищого ґатунку є основним фактором його успішної реалізації.

Список посилань

- Грбарчук, О. Л. (2011). Науково-дослідна діяльність НДВК у 1980–2010-х рр. *Короленківські читання — 2010. «Наукова діяльність як стратегічний напрямок розвитку бібліотек регіону»: матеріали XIII науково-практичної конференції*, С. 24–32.
- Дубровіна, Л. А., Онищенко, О. С. (2009). *Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті*. НБУВ.
- Ковальчук, Г. І. (2004). *Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах*. НБУВ.
- Лосієвський, І. Я. (1997). *Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: (історико-документальний нарис). Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї*. (Вип. 2, с. 5–29).
- Лосіевский, И. Я. (2008). Музей книги в научной библиотеке: единый комплекс материальных и виртуальных экспозиций. *Вестник библиотечной асамблеи Евразии*, 1, 64–69.
- Лосієвський, І. Я. (2020). Фонд документарних пам'яток в научной библиотеке: пути расширения и пределы инноваций. *Научные и технические библиотеки: Scientific and Technical Libraries*, 6, 31–48. <https://doi.org/10.33186/1027-3689-2019-6-31-48>.

- Лосієвський, І. Я., Шоломова, С. Б., Грабарчук, О. Л. (2012). Діяльність Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка з формування, збереження та розкриття колекцій пам'яток писемності та друку: історія, традиції, інновації. *Збірник наукових праць*. Вип. 6, с. 88–113. ХДНБ. ru.calameo.com. <https://ru.calameo.com/read/000632945b49ef7f38871>.
- Отчет Харьковской общественной библиотеки за 17-й год её существования* (1903). Харьков.
- Отчет Харьковской общественной библиотеки за 22-й год её существования* (1908). Харьков.
- Отчет Харьковской общественной библиотеки за 23-й год её существования* (1909). Харьков.
- Отчет Харьковской общественной библиотеки за 24-й год её существования* (1910). Харьков.
- Пам'ятки античної культури у фондах ХДНБ імені В. Г. Короленка. Давньогрецькі керамічні клейма IV–II ст. до н. е.: колекція О. В. Горілого* (2015). І. Я. Лосієвський, К. В. Бондар (Упоряд.). ІРІС.
- Рябцева, О. С. (2006). Фонд рідкісних видань і рукописів 1980–2005 рр.: з історії формування колекцій. *Короленківські читання 2006: матеріали науково-практичної конференції ХДНБ*, С. 14–21. ХДНБ.
- Хавкина, Л. Б. (1903). Харьковская общественная библиотека. *Вестник воспитания*, 3, 70–82.
- Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (1886–2011). *Каталог видань Бібліотеки та публікацій про її діяльність* (2011).

References

- Hrabarchuk, O. L. (2011). Research activities of NDVK in 1980–2010. Korolenko readings — 2010. “*Scientific activity as a strategic direction of development of libraries in the region*”: materials of the XIII scientific-practical conference, P. 24–32. [In Ukrainian].
- Dubrovina, L. A., Onishchenko, O. S. (2009). *Library business in Ukraine in the XX century*. V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
- Kovalchuk, G. I. (2004). *Book memorabilia (rare and valuable books) in library collections*. V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
- Losiievskiy, I. Ya. (1997). Library funds of Kharkiv during the Second World War: (historical and documentary essay). *The fate of cultural treasures of Ukraine during the Second World War: archives, libraries, museums*. (Issue 2, pp. 5–29). [In Ukrainian].
- Losiievskiy, I. Ya. (2008). Museum of the book in the scientific library: a single complex of material and virtual expositions. *Vestnik bibliotechnoj assamblei Evrazii*, 1, 64–69. [In Russian].
- Losiievskiy, I. Ya. (2020). The Fund of Documentary Monuments in the Scientific Library: Ways of Expansion and the Limits of Innovation. *Scientific and Technical Libraries*, 6, 31–48. <https://doi.org/10.33186/1027-3689-2019-6-31-48>. [In Russian].

- Losiievskiy, I. Ya., Sholomova, S. B., Hrabarchuk, O. L. (2012). Activities of the Korolenko Kharkiv State Scientific Library on the formation, preservation and disclosure of collections of monuments of writing and printing: history, traditions, innovations. *Collection of scientific works*. Issue 6, 88–113. KSSL. ru.calameo.com. <https://ru.calameo.com/read/000632945b49ef7f38871>. [In Ukrainian].
- Report of the Kharkov public library for the 17th year of its existence* (1903). Kharkov. [In Russian].
- Report of the Kharkov Public Library for the 22nd year of its existence* (1908). Kharkov. [In Russian].
- Report of the Kharkov Public Library for the 23rd year of its existence* (1909). Kharkov. [In Russian].
- Report of the Kharkov public library for the 24th year of its existence* (1910). Kharkov. [In Russian].
- Monuments of ancient culture in the funds of the Korolenko Kharkiv State Scientific Library. Ancient Greek ceramic marks of the IV-II centuries. ВС е.: collection of O. V. Gorily* (2015). I. Ya. Losiievskiy, K. V. Bondar (Compilers). IRIS. [In Ukrainian].
- Riabtseva, O. S. (2006). Fund of rare editions and manuscripts of 1980–2005: on the history of the formation of collections. *Korolenko readings 2006: materials of the scientific-practical conference of Korolenko Kharkiv State Scientific Library*, P. 14–21. Kharkiv State Scientific Library named after V. G. Korolenko. [In Ukrainian].
- Khavkina, L. B. (1903). Kharkiv Public Library. *Vestnik vospitanija*, 3, 70–82. [In Russian].
- Korolenko Kharkiv State Scientific Library (1886–2011). *Catalog of publications of the Library and publications about its activities* (2011). [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 21.09.2021